

Rita ŠERPITYTĖ

Ar nihilizmas turi istoriją?

Vilniaus pedagoginis universitetas, T. Ševčenkos g. 31, LT-2009 Vilnius; Vilniaus universitetas, Universiteto g. 3, LT-2000 Vilnius,
 el. paštas: theo@takas.lt
 Gauta 2003 m. rugsėjo 3 d.
 Pateikta spaudai 2003 m. lapkričio 11 d.

Šiuolaikinė epocha dažnai apibūdinama kaip nihilistinė epocha. Šių dienų žmogaus pasaulis įvardijamas ne tik skepticizmo, cinizmo, bet ir nihilizmo terminu. Populiariaja ir netgi literatūrine prasme nihilizmas reiškia nuorodą į tokią patirtį, kurios būdinguoju elementu galima laikyti individo savęs pripažinimą aukščiausiuoju matu chaotiškame, nesuprantamame ir netikrumo pilname pasaulyje. Neabejotinai tapdamas ne tik XX a. avangardinio meno ir literatūros apibūdinimu, bet ir tam tikros epochos esmine charakteristika, pats nihilizmas reikalauja apibūdinimo – tai yra, reikalauja būti aprašytas kaip tam tikras fenomenas.

Kita vertus, nesunku pastebėti, kad kai kalbama apie nihilizmą kaip *šių laikų* apibūdinimą, pats nihilizmas padaromas istoriniu fenomenu, būdingu *tam tikram* laikui. Tačiau akivaizdu, kad neabejotinai tapdamas tam tikros epochos esmine charakteristika, nihilizmas sykiu akivaizdžiai „nedemonstruoja“ savo istoriškumo pobūdžio, tai yra, nihilizmo santykis su istorija iškyla kaip atskira problema. Šios problemos iškėlimo ir sprendimo prerogatyva neabejotinai priklauso filosofijai.

Šiuolaikinėje Vakarų filosofijoje įvairūs nihilizmo problematikos aspektai yra palyginti plačiai svarstomi. Tiesa, daugiausia dėmesio susilaukia atskirų autorių – Nietzsche's, Heideggerio, Deleuzo ir kt. – mąstymo nihilistinių išdavų aptarimas, o ne nihilizmo kaip tam tikro fenomeno struktūros išryškinimas. Nihilizmo santykis su istorija net ir Vakarų filosofų darbuose svarsto-

mas fragmentiškai (V. Verra, G. Vattimo). Šiuolaikinių lietuvių filosofų darbuose nihilizmo problema apskritai nėra tyrinėta. Šiame straipsnyje svarstomas vienas iš nihilizmo fenomeną apibūdinančių aspektų – nihilizmo santykis su istorija. Laikantis nuomonės, kad nihilizmo istoriškumas nelaikytinas savaime suprantamu dalyku, įvairių nihilistinio mąstymo pavidalų pagrindu bandoma parodyti, kaip ir kokių filosofinių pozicijų kontekste nihilizmo istoriškumo klausimas iškyla. Straipsnyje atskirų autorių nihilizmo sampratos, nukreipiančios į nihilizmo fenomeno istoriškumą, svarstomos ne istoriniu – chronologiniu, o hermeneutiniu metodu. Tai yra – nihilizmo fenomeno istoriškumas atskleidžiamas interpretuojant atskirų autorių (Jacobi, Turgenevo) nihilizmo „koncepcijas“, – traktuojant jas, viena vertus, kaip atskirus istorinius nihilizmo pavidalus, kita vertus, išryškinant tokį nihilizmo pavidalą (Nietzsche), kuriame jau matyti pačios istorijos nihilistiškumas.

Kai kalbama apie nihilizmą pačia bendriausia prasme, paprastai turima galvoje tokia filosofinė orientacija, kuri neigia visuotinai pripažįstamų vertybių ir visuotinai pripažįstamos tikrovės egzistavimą. Pats terminas kilęs iš lotyniškojo *Nihil*, reiškiančio Niek(ą). Nihilizmo terminas, įvardijantis nihilizmą kaip tam tikrą istorinį fenomeną, pirmiausia prisimenamas iš XIX a. rusų rašytojų I. S. Turgenevo ir F. Dostojevskio kūrinių. I. Turgenevo romano „Tėvai ir vaikai“ herojus Bazarovas ilgam tapo „paradigmine“ nihilisto figūra. Tačiau pats termino paplitimas istoriškai yra ankstesnis, nei jis imtas vartoti rusų rašytojų kūrinuose, šita epochos negalia paženklinant ištisą kartą – anarchistų, ateistų, revoliucionierių ar tiesiog nepritapėlių kartą.

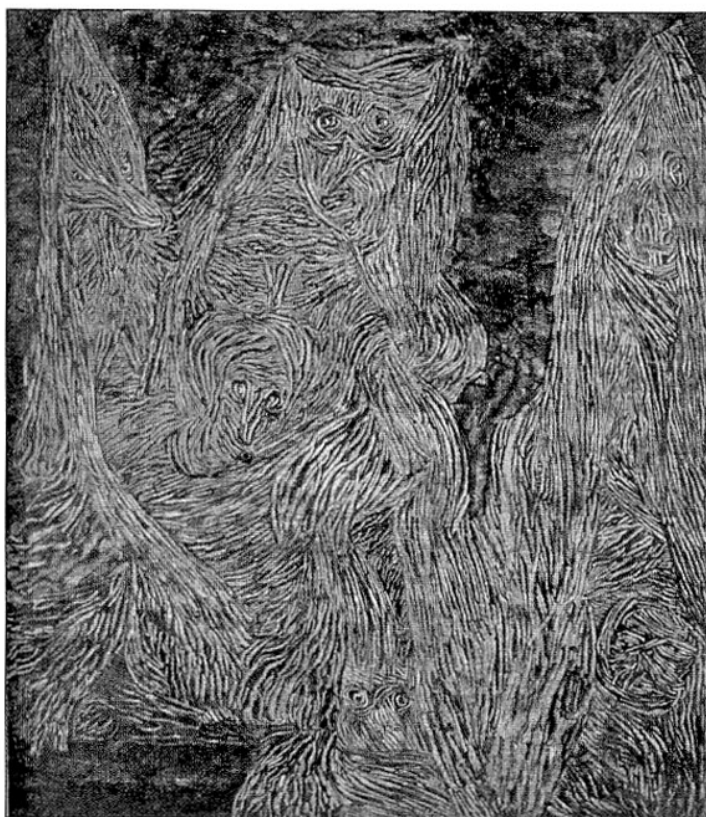
Dar XVIII a. pabaigoje F. H. Jacobi nihilistine pavadinimo Kanto transcendentalinę filosofiją, ir ypač tą mąstymo pavidalą, kurį remdamasis pastarąja, igavo Fichte's mąstymas. F. H. Jacobi savo garsiajame tekste – „Tikėjimas ir nihilizmas. Laiškas Fichte'ui“ pateikia ištisą filosofijos kaltinimų nihilizmu „sąrašą“. Pasak Jacobi, grynojo proto sistema „anihiluoja bet kurį daiktą, kurį aptinka anapus savęs“, „redukuoja formą į daiktą, o daiktą į nieką“. Kitas motyvas, susijęs su nihilizmu esmingu aspektu, į ką, beje, nukreipia ir pats „Laiško ...“ pavadinimas, yra „faktas“, „kad transcendentalinė filosofija nieko ne-

žino apie Dievą“ (1). Tačiau kodėl kaltinimai nihilizmu, adresuoti Kanto transcendentalinei filosofijai, yra išsakomi „Laiške ...“ Fichte’i? Jacobi mano, kad būtent Fichte radikalizavo tą procesą, kuriam pradžią davė Kanto filosofija. Galima sakyti, jog Jacobi laiko Fichte tuo filosofu, kuris apmąstė neapmąstyta Kanto filosofijos prielaidas ir atskleidė jos išdavas. Fichte’s idealizmas tad yra nuosekli Kanto transcendentalizmo išdava. „Laiško ...“ metaforiška kalba Fichte yra paskelbiamas tikruoju spekuliatyvaus proto mesijumi. Tuo tarpu Kantui – naujajam Jonui krikštytojui – atitenka tik pirmtako vaidmuo. Tuo pat metu fichtiškasis idealizmas Jacobi „Laiške...“ yra pristatomas kaip „išvirkščias spinozizmas“ – aukštyt galva „pastatyta“ piramidė. Tad Jacobi Fichte’s filosofijos „gynasis Aš“ yra ne kas kita kaip tokio prado, tokio principo, kurį Spinoza dar vadino Dievu, teigimas: šis Dievas jau Spinozos filosofijoje buvo netekęs bet kokio substancialumo ir laikytas nebe substancija, o aktu, veiksmu, kurio esama tiek, kiek būtent Aš jam leidžiu būti. Taip Kanto transcendentalinis idealizmas, dar numatantis galimybę anapus „subjekto“ egzistuoti tikrovei – nepakartojamajam Kanto „daiktui savyje“, iš kurio vis dėlto „kyla“ mūsų vaizdiniai, – Fichte’s filosofijoje transformuojasi į subjektyvųjį idealizmą. Fichte’s idealizme „Aš“ yra laikomas bet kokios tikrovės ir bet kokios tiesos šaltiniu. Jacobi tai ir yra išbaigtas nihilizmas. Tad Jacobi mano, kad nihilistinė pačia savo prigimtimi yra filosofija. Taip suprantamas nihilizmas laikomas ne atskiro filo-

sofo požūriu ar „klaida“, o paties racionalumo kaip tokio vaisiumi. Kas belieka daryti filosofijai, „atpažinusiai“ savo nihilistinę prigimtį? Jacobi turi tokios nihilizmą „įveikiančios“ (šio termino, populiarus postmodernizmo perspektyvoje, jis, tiesa, dar nevartoja) filosofijos „idėją“. Ji glūdi sokratiškojo „nežinojimo“ (*Nichtwissen*) pervertinime. Jacobi filosofijos *Nichtwissen* imamas sieti su tikėjimo prielaidomis. M. Ivaldo manymu, tokiam mąstytojui kaip Jacobi „filosofavimas yra ne kas kita kaip pastanga egzistavime ir jo pažinime pakilti iki pat jų šaltinio“ (2). Jacobi grynai intelektualiniu keliu prieinamoms tiesoms ima priešpriešinti Tiesą. Toji Tiesa yra širdies tiesa. Jacobi manymu, filosofija yra ateistinė ir nihilistinė ne tuo, kad tiesiogiai neigtų aukščiausios būties – Dievo – egzistavimą. Ji yra nihilistinė pačiu Dievo supratimu: Dievas filosofijoje yra netekęs substancialumo ir laisvės. Toks Dievo supratimas, pasak Jacobi, esantis gryna beprasmybė.

Tačiau vis dėlto ryškiausias, nors gal galiojantis tik tam tikrai epochai, nihilisto paveikslas prieš mus iškyla ne iš Jacobi filosofijos, o iš rusų literatūros kūrybų. Žavaus ir elegantiško I. Turgenevo romano „Tėvai ir vaikai“ herojus – jaunas nihilistas Bazarovas šokiruoja ir gąsdina garbingo amžiaus kilmingą kaimietį, demonstruodamas, kad varlės (kurias jis renka savo anatominiams eksperimentams) jam reikšia daugiau nei visos mąstymo sistemos.

„[...] O aš vis savęs klausinėju: kur esu girdėjęs tą

1 il. P. Klee. Valpurgijos naktis (Klee P. Douglas Hall. – London: Phaidon Press. – P. 107)

pavardę: Bazarovas?... Nikolajau, atsimeni, tėtušio divizijoje buvo daktaras Bazarovas?

– Rodos, buvo.

– Taip, taip. Tai šitas daktaras jo tėvas. Hm! – Pavelas Petrovičius pakraipė ūsus. – Na, o pats ponas Bazarovas, kas toks, tiesą sakant? – paklausė jis, išlaikydamas nuotolį.

– Kas toks Bazarovas? – Arkadijus šyptelėjo. – Norite, dėdule, aš jums pasakysiu, kas jis toks, tiesą sakant?

– Padaryk paslaugą, mielas sūnėne.

– Jis nihilistas.

– Kaip? – paklausė Nikolajus Petrovičius, o Pavelas Petrovičius pakėlė į orą peilį su gabalėliu sviesto ant ašmenų galo ir suakmenėjo.

– Jis nihilistas, – pakartojo Arkadijus.

– Nihilistas, – pratarė Nikolajus Petrovičius. – Tai nuo lotyniško *nihil*, *niekas*, kiek aš galiu spręsti; ko gero, šis žodis reiškia žmogų, kuris... kuris nieko nepripažįsta?

– Geriau sakyk: kuris nieko negerbia, – pasigavo Pavelas Petrovičius ir vėl ėmė sviesto.

– Kuris į viską turi kritišką požiūrį, – pastebėjo Arkadijus.

– O ar tai ne tas pat? – paklausė Pavelas Petrovičius.

– Ne, ne tas pat. Nihilistas – tai žmogus, kuris nenusilenkia jokiems autoritetams, kuris tikėjimu nepriima jokių principų, kokia pagarba bebūtų apsupas tas principas.

– Ir ką gi, tai gerai? – pertraukė Pavelas Petrovičius.

– Žiūrint kam, dėdule. Vienam tai gera, o kitam baisiai bloga.

– Štai kaip. Na, tai, kaip matau, ne mums. Mes žmonės senų laikų, mes manome, kad be principų (Pavelas Petrovičius tą žodį ištare minkštai, prancūziška maniera, Arkadijus, priešingai, ištare „prnsipas“, kirčiuodamas pirmąjį skiemenį), be tikėjimo priimamų principų, kaip tu kad sakai, žingsnio žengti, įkvėpti neįmanoma. *Vous avez changé tout cela*, duok jums Dieve sveikatos ir generolo laipsnį, ponai... kaip ten jūs?

– Nihilistai, – aiškiai prakalbo Arkadijus (3).

M. Heideggeris „Europietiškaime nihilizme“ taip pat nurodo, kad žodis „nihilizmas“ įėjo į apyvartą iš Turgenovo romanų ir ženklinio požiūri, „jog iš tikrųjų egzistuoja tikrai jusliniam suvokimui prieinamas esinys, o išskyrus jį – nieko“ (4). Taip, anot Heideggerio, paneigiama visa, kas grindžiama kokia nors tradicija, valdžia ar autoritetu. Taip traktuojamas nihilizmas artimas pažiūroms, dažnai įvardijamoms „pozityvizmo“ vardu. Palyginimui Heideggeris siūlo prisiminti ne visai su minėta nuostata sutampantį nihilizmo traktavimą Dostojevskio požiūryje, išreikštame jo garsiajame „Paaiškinamajame žodyje“ kalbai apie Puškiną. Vienu iš svarbiausių Puškino reikšmingumo Rusijai momentų Dostojeviskis laiko tai, kad „Puškinas savo giliai įžvalgiu ir genialiu protu ir grynai rusiška širdimi pirmasis aptiko ir nužymėjo mūsų inteligentiškosios, nuo dirvos istoriškai atitrūkusios visuomenės svarbiausią ir skaudžiausią reiškinį, visuomenės, save iškėlusios virš liaudies. Jis nužymėjo ir iš-

pūstai pastatė priešais mus mūsų neigiamą tipą, žmogų nerimaujantį ir nesitaikstantį, gimtąja dirva ir gimtosiomis jos galiomis netikinti, Rusiją ir save patį [...] galiausiai neigiantį, dalintis su kitais nenorintį ir nuoširdžiai kenčiantį. Aleko ir Oneginas pagimdė vėliau daug į save panašių mūsų grožinėje literatūroje“ (5).

Dostojevskio romanuose, kaip ir Nietzsche's filosofijoje, nihilizmas pirmiausia traktuojamas jo sąsajos su religija požiūriu. Nietzsche's diagnozė „Dievas mirė“ yra kitas nihilizmo vardas. Bet kurių religijai ir metafiziškai įsaknytų vertybių neigimas sudaro Dostojevskio romanų herojų dvasinį horizontą. Tačiau Dostojeviskis kalbėjo apie galimybę matyti abi bedugnes – Niekio ir tikėjimo. Nors kita vertus, akivaizdu, kad ir Dostojeviskiui, ir Nietzsche'ui kaip tik krikščionybė buvo tas pagrindas, į kurį atsiremami jie formulavo šiuolaikiniam pasauliui būdingą nihilistinę diagnozę. Jokia tad naujiena, kad tiek Dostojeviskis, tiek ir Nietzsche yra fundamentalūs autoriai, įsirašantys į nihilizmo istoriją.

Tad net ir fragmentiškai paminėti šie istoriniai nihilizmo pavidalai verčia pripažinti, jog nihilizmas turi tam tikrą istoriją. Tačiau kas yra nihilizmas? Ir – ką reiškia nihilizmo „istoriškumas“? Koks nihilizmo santykis su istorija? Nihilizmo istoriškumas ir yra tai, ką reikia pirmiausia suprasti, ieškant atsakymo apie esminguosius nihilizmo fenomeno bruožus.

Pirmasis bandymas ne tiek atsakyti į klausimą, kas yra nihilizmas, bet pačią nihilizmo diagnozę įrašyti į filosofinį kontekstą, sutinkamas Nietzsche's filosofijoje. Viena vertus, Nietzsche jau kalba apie nihilizmą kaip apie „europietišką nihilizmą“, tai yra, kitaip nei Turgenovas ar Dostojeviskis, Nietzsche nihilizmo nebelaiko „rusišku“ reiškiniu. Kita vertus, pradedant Nietzsche's filosofija, nihilizmo terminas įgauna labiau kompleksinę istoriją bei filosofinę apibūdinimą, nurodantį ne vien į tam tikrą etinę, politinę ar religinę situaciją, – priešingai – nihilizmas tampa viso mūsų kultūros ir civilizacijos vyksmo kompleksinio aiškinimo ir interpretacijos principu. Nietzsche nihilizmą jau ima traktuoti kaip procesą, „kuris savo šaknis turi ne vien moderniajame pasaulyje, kai – žlugus geocentrinei sistemai – žmogus pasijuto įmestas į begalinę Visatą ir joje išblaškytas, o tiesiog graikų pasaulyje, kai pradedant Sokratu ir Platonu, realiam gyvenimo pasauliui, jį paneigiant ir nuvertinant, imamas priešpriešinti „tikrasis“, „vertybių“ pasaulis“ (6). Paradigminiu yra tapęs Nietzsche's nihilizmo apibūdinimas, pasak kurio, nihilizmo esmę sudaro *istorija*, kurioje iš būties nebelineka nieko (lieka Niekis). Heideggeris vėliau laikys Nietzsche's raštus apie nihilizmą fragmentų rinkiniu, o kalbėdamas apie Nietzsche's *Wille zur Macht* kaip apie „knygą“, šį žodį jis rašys kabutėse:

„Visa, kas publikuota toje „knygoje“ – iš tikrųjų Nietzsche's užrašyta, ir vis dėlto *šitai* jis niekada negalvojo“ – pastebės Heideggeris „Europietiškaime nihilizme“ (7).

Tačiau nepaisant kontroversiškų nuomonių Nietzsche's nihilizmo galimos „konceptijos“ atžvilgiu, bū-

tent Nietzsche ir būtent šioje „knygoje“ yra pasakęs *expressis verbis* apie nihilizmą, ilgam apibrėžusius nihilizmo esmingųjų bruožų filosofinio svarstymo akiračius: nihilizmas yra situacija, kai žmogus ritasi (skrieja, suka) keliu nuo centro link X.

Tačiau, kaip žinia, Nietzsche ne tik diagnozavo (pasiviję) nihilizmą, bet ir pats save laikė (aktyviu) nihilistu. Kokia tad Nietzsche's nihilizmo vieta nihilizmo(u) „istorijoje“? Kas yra Nietzsche's nihilizmas – dar vienas istorinis nihilizmo „pavidalas“ ar nihilistinė epochos diagnozė ir atsakymas į klausimą apie nihilizmo „istoriškumą“? Kitaip tariant, ar Nietzsche's nihilistinis nihilizmo apibūdinimas yra patikimas orientyras, ieškant atsakymo į klausimą apie nihilizmo ir istorijos sąsajas?

Akivaizdu, kad ne taip paprasta atsakyti į klausimą, nuo ko reikėtų pradėti svarstymus jau Nietzsche's požiūrio į nihilizmą, istoriją, jų tarpusavio sąsajas bei galimą nihilizmo istoriškumą. Galbūt nuo bandymo išsiaiškinti, ką galėtų reikšti nihilizmas, suprastas kaip istoriškas fenomenas, ir atvirkščiai, – suprantamas kaip kažkas esančio anapus istorijos. Pabandykime padaryti trumpą ekskursą į Viduramžių filosofiją. Jau Anzelmas Kenterberietis mums primena, jog ir Raštas byloja, kad „neišmintingasis pasakė savo širdyje: Nėra Dievo“ (Ps 13, 1; 52, 1) (8). Tačiau teigti, kad Dievas neegzistuoja,

tiesą sakant, nėra nihilistinis tvirtinimas. Tvirtinimas, kad Dievas neegzistuoja, suponuoja mūsų lokalizavimąsi anapus istorijos ir pasaulio: jeigu Dievas neegzistuoja ir niekada neegzistavo, tai šitai niekaip nepriklauso nuo to, kaip vystėsi žmonijos istorija. O nihilistas, atvirkščiai, yra tas, kuris tvirtina, kad Dievas mirė. Esama didžiulio skirtumo tarp tvirtinimų, kad „Dievas neegzistuoja“ ir „Dievas mirė“. Juk *skelbti* „Dievo mirtį“ reiškia tvirtinti, jog tai, ką žmonės laikė dieviškumu, yra iš lėto ištirpę, išsisklaidę. Štai čia ir išryškėja, kuria prasme nihilizmas iš tiesų nėra antitetiškas istorijos atžvilgiu. Priešingai, jis yra esmiškai susijęs su istorija. Kaip pastebi G. Vattimo, jau pati Nietzsche's tezė „Dievas mirė“ – yra [...] šio vyksmo laikymas „istorinio“ tipo vyksmu, kuri, tačiau, dėl savo radikalaus istoriškumo neimplikuoja kokio nors istorinio racionalumo būtino pripažinimo“ (9). Pratešiant šią Vattimo mintį galima sakyti, kad Nietzsche's tezė veikia nurodo, jog pats nihilizmas reprezentuoja *istoriją* kažko kompleksiška, kas mus pačius paradoksaliai įtraukia į save tuo labiau, kuo mažiau mes su tuo linke skaitytis. Visi mes išgyvename nihilizmo laikmetį, nes pamažu sunyksta, išsiekvoja visi mūsų tikėjimai. Dostojevskis tvirtino: „Visi esame nihilistai“. O Nietzsche klausia, kas tarp krikščionių *dar* iš tiesų gyvena kaip krikščionis?

Išvados

Tad Nietzsche'i nihilizmo fenomeno svarstymą sugrąžinus į filosofinį kontekstą, naujai iškyla ir nihilizmo santykio su istorija problema. Atskirų „istorinių“ nihilizmo pavidalų aptarimas – jų esmingosios struktūros išryškėjimas – reiškė klausimo – ar nihilizmas turi istoriją – iškėlimą. Nietzsche's mąstyme

pati istorija jau imama traktuoti kaip turinti nihilistinę prasmę. Šios įtampos tarp nihilizmo „istoriškumo“ ir pačios istorijos „nihilistiškumo“ kontekste ir tegali skleisti nihilizmo fenomeno esmingosios struktūros aprašymas.

Nuorodos

1. Jacobi F. H. Fede e nichilismo. Lettera a Fichte. – Brescia: Morcelliana. – 2001. – P. 7.
2. Ivaldo M. Filosofia delle cose divine. Saggio su Jacobi. – Brescia: Morcelliana. – 1996. – P. 26.
3. Тургенев И. С. Отцы и дети. – Москва. – 1970. – С. 19–20.
4. Хайдеггер М. Европейский нигилизм. // Хайдеггер М. Время и бытие. – Москва: Республика. – 1993. – С. 63.
5. Достоевский Ф. М. Объяснительное слово по поводу печатаемой ниже Речи о Пушкине // Достоевский Ф. М. Полн. собр. соч. – СПб., б. г. – Т. 21. – С. 423–424.
6. Verra V. Nichilismo // Enciclopedia del Novecento. – 1979. – P. 778.
7. Хайдеггер М. Европейский нигилизм ... – С. 69.
8. Anzelmas Kenterberietis. Proslogionas. – Vilnius: Aidai. – 1996. – P. 47.
9. Vattimo G. Introduzione a Nietzsche. – Roma-Bari: Laterza&Figli. – 2001. – P. 68.